

УДК 378.147

DOI 10.31652/2415-7872-2018-56-224-234

ДІАЛОГ ЯК ЗАСІБ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

В. М. Галузяк

orcid.org/0000-0001-7223-3821

У статті розглядаються різні підходи до розуміння сутності діалогу як психологічного феномену, а також з'ясується можливість його використання у процесі професійної підготовки майбутніх учителів. На основі теоретичного аналізу виокремлено чотири підходи до розуміння сутності діалогу: діалог як форма двосторонньої мовленнєвої взаємодії суб'єктів; діалог як спільне просування до істини у процесі обговорення суперечливих питань, розв'язання особистісно значущих проблем; діалог як міжособистісне спілкування, засноване на суб'єкт-суб'єктному характері стосунків між співрозмовниками; діалог як екзистенціальна подія, духовний контакт. Вказані підходи тісно взаємопов'язані, відображають різні аспекти діалогу (його лінгвістичну форму, зміст (предмет), стосунки між співрозмовниками, екзистенціальну сутність) і можуть відігравати важливу роль в особистісно-професійному становленні студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Навчальний діалог розглядається як продуктивний засіб особистісно-професійного розвитку майбутніх учителів, як форма пізнавальної взаємодії рівноправних суб'єктів, кожен з яких має право на власну позицію. Визначено характеристики діалогічної навчальної взаємодії: визнання рівноправності особистісних позицій; відкритість і довір'я між педагогами і студентами, що сприяє спільному пошуку істини й аналізу результатів взаємодії; врахування викладачем інтересів і потреб студентів, зосередженість на співрозмовнику; особистісне ставлення викладача та студентів до інформації, персоналіфікація повідомлень; звернення як педагогів, так і студентів до особистого досвіду, пов'язаного з предметом обговорення. Реалізація діалогічного підходу у підготовці майбутніх учителів створює умови для розвитку їх особистісно-професійної зрілості, формування професійно важливих якостей, становлення професійної позиції та життєвої філософії, формування готовності до діалогічної взаємодії у майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: діалог, діалогічне спілкування, діалогічний підхід, підготовка майбутніх учителів.

DIALOGUE AS A MEANS OF PERSONAL AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS

V. Haluziak

Different approaches to understanding the essence of dialogue as a psychological phenomenon are highlighted in the article, as well as possibilities of its use in the process of professional training of future teachers. On the basis of theoretical analysis, four approaches to the understanding of the essence of dialogue are singled out: dialogue as a form of bilateral speech interaction of objects; dialogue as a common promotion to the truth in the process of discussing controversial issues, solving personally significant problems; dialogue as interpersonal communication, based on the subject-subjective nature of relationship between the interlocutors; dialogue as an existential event, spiritual contact. The indicated approaches are closely connected and reflect various aspects of the dialogue (its linguistic form, content (subject), relations between the interlocutors, the existential essence) and can play an important role in the personal and professional formation of students of higher pedagogical educational institutions. The educational dialogue is considered productive means of personal and professional development of future teachers, a form of cognitive interaction of equal objects, each of whom has the right for own position. The characteristics of dialogical educational interaction are defined: recognition of equality of personality positions; openness and trust between teachers and students, which contribute to a common search for truth and analysis of the results of interaction; consideration students' interests and needs by a teacher, focus on the interlocutor; personal attitude of teachers and students to information, personification of messages; appeal of both teachers and students to personal experience related to the subject of discussion. The implementation of the dialogic approach in the training of future teachers creates conditions for the development of their personal and professional maturity, the formation of professionally important qualities, the development of a professional position and philosophy of life, and the formation of readiness for dialogue interaction in future professional activities.

Key words: dialogue, dialogic communication, dialogical approach, preparation of future teachers.

Організація освіти на принципах особистісно орієнтованого підходу вимагає вдосконалення підготовки майбутніх учителів, від яких очікується не лише високий рівень професійної компетентності, а

й відповідний рівень особистісної зрілості, оскільки особистість, як відомо, виховується особистістю. «У вчителя є тільки один дієвий інструмент виховання – він сам, його людські якості, його особистість» [24, с. 111]. У зв'язку з цим важливо, щоб майбутні вчителі у процесі професійної підготовки не тільки опанували необхідні знання й уміння, а й досягли вищого рівня особистісної зрілості, виробили власну професійну позицію, сформувавши власне розуміння педагогічної діяльності, самовизначилися в її цінностях і смислах. Реалізація цього завдання потребує використання відповідних методів і форм професійної підготовки, які б сприяли особистісно-професійному становленню студентів, активізували їх смислопошукову діяльність, забезпечували суб'єктну позицію у педагогічному процесі. До таких методів належать, зокрема, проблемні, творчо-пошукові, інтерактивні, діалогічні методи навчання, які активізують пізнавальну діяльність студентів, розвивають їх педагогічне мислення, сприяють особистісно-професійному самовизначенню.

Останнім часом все більше дослідників звертають увагу на розвивальний потенціал діалогу як засобу вдосконалення професійної підготовки і стимулювання особистісно-професійного розвитку майбутніх учителів (С. Белова, Л. Бурман, Є. Галицьких, Г. Дьяконов, Л. Зазуліна, С. Золотухіна, І. Колеснікова, О. Крюкова, О. Лисевич, В. Масич, В. Морозов, В. Ніколіна, І. Романко, М. Серант, В. Сериков, М. Тоба та ін.). У філософських (М. Бахтін, В. Біблер, М. Бубер, М. Каган) і психологічних дослідженнях (Г. Балл, А. Брушлинський, В. Зінченко, С. Рубінштейн, В. Слободчиков) обґрунтоване розуміння педагогічного спілкування як діалогу, що акцентує увагу на позиції співпраці, співтворчості, партнерства, обміну особистісним досвідом суб'єктів педагогічної взаємодії. Діалог як особлива форма навчання розглядалася В. Андрієвською, С. Кургановим, Є. Машбіцем та ін. Розвивальні можливості творчого діалогу проаналізовані в теорії проблемного навчання (А. Алексюк, В. Біблер, В. Вергасов, І. Ільницька, З. Калмикова, В. Кудрявцев, О. Матюшкін, М. Махмутов, В. Оконь, Л. Фрідман, А. Фурман). Діалог як форма міжособистісного спілкування, взаємовпливу та взаєморозуміння розглядається Г. Андреевою, О. Бодальовим, А. Добровичем, Л. Крамущенко, В. Ляудіс, О. Ковальовим, Т. Флоренською, А. Харашем та ін. Виховні можливості діалогу розкриваються О. Орловим, Л. Петровською та ін. Рефлексивні можливості діалогу в розвитку особистості окреслені Ю. Кулюткіним, І. Семеновим, С. Степановим, Г. Сухобською та ін. Психологічні аспекти внутрішнього діалогу характеризуються в працях В. Дегліна, Г. Кучинського, О. Соколова, Т. Чернігівської та ін.

Не зважаючи на значний інтерес науковців до різних аспектів діалогу, його можливості у підготовці майбутніх учителів поки що використовуються далеко не повною мірою. На думку Ю. Сенько, «склалася парадоксальна ситуація: діалог між учителем і учнем існує стільки, скільки існує навчання, а завдання озброєння учнів умінням вести діалог у школі навіть не висувається» [25, с. 47]. Аналогічна ситуація спостерігається і у вищій школі, що свідчить про розрив між теоретичними поглядами на діалог і реальною практикою його використання в освітньому процесі.

Впровадження діалогічного підходу в освіту загалом і професійну підготовку майбутніх учителів, зокрема, ускладнюється багатозначністю трактувань феномену діалогу. Поняття діалог розуміється авторами по-різному: як форма спілкування, як тип міжособистісних стосунків, як універсальна форма людського буття, як принцип взаємовідносин суб'єктів, як спосіб розв'язання пізнавальної чи практичної проблеми, як механізм функціонування культури.

У статті ми ставимо за мету проаналізувати різні підходи до розуміння сутності діалогу як психологічного феномену, а також з'ясувати можливості його використання у процесі професійної підготовки майбутніх учителів.

Погляд на діалог як на особливий різновид спілкування, відмінний від монологічного, сформувався у філософії на початку ХХ ст. (С. К'єркегор, В. Дільтей, С. Франк, П. Флоренський, М. Шелер та ін.). Вирішальний внесок у розуміння унікальної природи людського діалогу і діалогічної природи особистості зробили М. Бубер і М. Бахтін. М. Бубер у своїх працях «Проблема людини», «Я і Ти», «Діалог» виступив з критикою традиційного розуміння людини як ізольованого індивіда, об'єкта відстороненого аналізу, подібного до інших об'єктів наукового пізнання. На думку М. Бубера, сутність людини розкривається тільки в її діалогічному ставленні до іншої людини, що описується як ставлення «Я – Ти», на відміну від монологічного ставлення «Я – Воно» [9]. У ставленні «Я – Воно» до об'єктів пізнання і діяльності Я проявляє себе як індивідуальність і усвідомлює себе як суб'єкт, у ставленні «Я – Ти» – проявляє себе як особистість і усвідомлює себе як суб'єктивність. Діалог, на думку М. Бубера, не обмежується міжособистісним спілкуванням, – це базове відношення, яке характеризується «взаємною спрямованістю внутрішньої дії», зверненістю один до одного і відкритістю до взаємодії.

Значний внесок у розвиток поглядів на діалог як особливий модус людських стосунків зробив М. Бахтін, у творах якого поняття діалогу є ключовим [4]. Стверджуючи, що «діалогічні стосунки є універсальним явищем, яке пронизує всі стосунки людського життя», М. Бахтін описав різні аспекти діалогу з позицій філософії, літературознавства, культурології. Міжособистісний діалог відрізняється насамперед особливим характером стосунків між співрозмовниками, які не можуть бути зведені до суто

логічних, лінгвістичних або психологічних. Діалог передбачає певний рівень особистісної зрілості його суб'єктів, коли «зустрічаються цілісні позиції, цілісні особистості». Міжособистісний діалог тісно пов'язаний з внутрішнім діалогом, оскільки налагоджувати діалогічну взаємодію з іншими може тільки особистість, яка розуміє і приймає себе, свій багатогранний, часто суперечливий внутрішній світ. На відміну від монологу, який будується на запереченні рівноцінності і рівноправності, сутнісною характеристикою діалогу є рівноправність – взаємне ставлення співрозмовників один до одного як до суверенних, повноцінних «Я» зі своїм внутрішнім світом і власною позицією, які мають рівні права стосовно істини і самовизначення. Діалогічна позиція передбачає самостійність суб'єктів взаємодії, внутрішню свободу, незавершеність і відкритість до змін. Особливе місце в системі поглядів М.Бахтіна посідає поняття внутрішнього діалогу. Він звертає увагу на діалогічність, поліфонічність свідомості і самосвідомості особистості, одночасну присутність у ній різних внутрішніх «голосів», що ведуть між собою діалог.

М. Бубер і М. Бахтін обґрунтували новий погляд на людину та її життя, поставивши під сумнів примат самодостатньої особистості і показавши її принципову незавершеність, властиву людині потребу в Діалозі з Іншим. Відбулося зміщення уваги з окремої особистості на стосунки людей, на їх спілкування; з меж окремого «Я» на простір «між».

Погляди М.Бубера і М. Бахтіна щодо сутності діалогу справили значний вплив на всі гуманітарні дисципліни в другій половині ХХ ст. Плідною сферою теоретичної і практичної розробки проблематики діалогу стала екзистенціальна і гуманістична психологія (Л. Бінсвангер, М. Фрідман, К. Роджерс, Дж. Б'юдженталь, С. Джуард та ін.), в якій побудова стосунків за принципом діалогу на основі рівноправ'я і поваги до самобутньої особистості в усіх її проявах розглядається як основа адекватного розуміння іншої людини, надання їй допомоги у вирішенні психологічних проблем, стимулювання її особистісного розвитку. Діалогічний підхід активно розвивається також у сучасній педагогіці в рамках декількох напрямів педагогічної теорії і практики: «Школа діалогу культур» (В. Біблер, С. Курганов, І. Соломадін, А. Ахутін та ін.); антиномічна педагогіка (Р. Вінкель, І. Шльомеркерпер); німецька школа «Діалогічного виховання» (І. Дабіш); американське товариство «Діалогічна педагогіка» (Є. Матусов); міжнародна програма «Філософія для дітей» (М. Ліпман); британська програма «Думаємо разом» (Р. Вегериф); міжнародний проєкт ім. П. Фрейре «Критична педагогіка» та ін. Ідеологія діалогічного підходу передбачає налагодження партнерських стосунків між учасниками педагогічного процесу, що характеризуються не лише свободою і взаємною повагою, але й змістовною наповненістю, стимулюванням розвитку особистісної зрілості суб'єктів взаємодії.

Американський педагог Є. Матусов розрізняє два напрями діалогічної педагогіки: інструментальний і онтологічний [30, с. 5]. В інструментальному діалог розглядається як ефективний засіб навчання: особливим чином організована вербальна комунікація між учасниками навчальної взаємодії. Інструментальний діалог спрямований на реалізацію різноманітних навчальних завдань, які виходять за межі самого діалогу: засвоєння конкретних знань, формування комунікативних умінь, розвиток критичного мислення тощо. В онтологічному напрямі діалог розуміється в широкому, часто метафоричному сенсі. Тут учасником діалогічної взаємодії може виступати не тільки інша людина, але й абстрактний, уявний суб'єкт, наприклад, твір мистецтва, природа, народ, культура, «alter ego» і т. д. [17, с. 135]. В онтологічному напрямі діалогічної педагогіки головна мета освіти вбачається у розвитку діалогічної особистості, здатної жити в діалозі зі світом, навколишніми людьми і собою. Основними якостями такої особистості є: відчуття внутрішнього зв'язку з навколишнім світом, чутливість до діалогічних ситуацій, високий рівень розвитку раціонального мислення і рефлексії, готовність змінюватися, ставити під сумнів свою позицію, визнавати своє незнання або слабкість і звертатися по допомогу, приймати допомогу, здатність до індивідуального вчинку, розвинене почуття Я та ін.

С. Братченко і Д. Леонтьєв розрізняють два способи трактування діалогу: формальний (діалог як обмін репліками в процесі комунікації двох і більше співрозмовників) і змістовий (діалог як специфічна форма міжособистісної взаємодії, особлива якість стосунків, коли співрозмовник сприймається не як об'єкт чи умова досягнення певної мети, а як рівноправний вільний суб'єкт зі своїми завданнями, інтересами, цінностями і внутрішнім світом) [6, с. 23]. В останньому випадку діалог має характер міжособистісної взаємодії, за якої обидві сторони однаковою мірою враховують і поважають відмінності у поглядах один одного. Протилежністю діалогу є монолог – таке спілкування, за якого висловлювання не передбачають відповіді і не враховують іншу точку зору. Формальне і змістове розуміння діалогу далеко не завжди збігаються. Спілкування двох людей на спільну тему за відсутності поваги до інших поглядів і готовності їх враховувати не є діалогом у змістовому відношенні. З іншого боку, роздуми окремої людини можуть набувати характеру внутрішнього діалогу – зіткнення різних поглядів, позицій, їх напруженого протистояння або конструктивного взаємозбагачення, узгодження.

Т. Топольська, проаналізувавши значний масив наукових публікацій з проблематики діалогу,

виокремила шість основних способів його розуміння: 1) діалог як форма мовленнєвої взаємодії; 2) діалог як спільний розумовий процес; 3) діалог як спільна діяльність співрозмовників, спрямована на подолання суперечностей між ними; 4) діалог як спілкування на рівні дійсних мотивів діяльності; 5) діалог як спілкування, засноване на особистісному характері стосунків; 6) діалог як екзистенціальна подія, Зустріч [26]. Розглянемо коротко сутність цих підходів.

1. *Діалог як форма мовленнєвої взаємодії.* Традиційно діалог розуміється як комунікативно-лінгвістичний феномен, форма двосторонньої мовленнєвої взаємодії. При цьому основна увага звертається на формальні, а не якісні характеристики спілкування: якщо співрозмовники обмінюються інформацією на певну тему і дають змогу один одному висловитися, слухають, по чергово ставлять запитання, відповідають, значить, між ними відбувається діалог. Так, наприклад, Г. Андреева розуміє діалог як специфічний вид «розмови», послідовну зміну комунікативних ролей, у ході якої виявляється сенс мовленнєвого повідомлення, відбувається збагачення і розвиток інформації [2]. Діалог здійснюється за допомогою оцінного (критика, коригування, схвалення, підтримка) або безоцінного (перепитування, уточнення, запит додаткової інформації) зворотного зв'язку. Ефективність діалогу залежить від включеності комунікатора і реципієнта в загальний контекст діяльності, від того, наскільки партнери забезпечують тематичну спрямованість інформації, її двосторонній характер, від дистанції, яка встановлюється між співрозмовниками, від стилю мовлення і слухання. Автори, що розглядають діалог як універсальну форму мовленнєвої взаємодії, зазвичай вказують на такі його ознаки: спільність теми розмови, взаємний інтерес до неї; активність співрозмовників, наявність зворотного зв'язку між ними; координованість мовлення; чергування процесів слухання і говоріння; розуміння співрозмовниками смислу повідомлень один одного; взаємодоповнюючий характер суджень; приріст, розвиток інформації.

2. *Діалог як спільний розумовий процес.* Ряд авторів (Г. Кучинський, Є. Белова, В. Ополев та ін.) розглядають діалог як переважно когнітивний процес, взаємодію смислових позицій учасників комунікації. Основу діалогу, на їхній погляд, становить його зміст (предмет, тема) і розумова реакція співрозмовників на нього. Наприклад, Г. Кучинський визначає зовнішній діалог як форму суб'єкт-суб'єктної взаємодії, за якої співрозмовники у процесі мовлення розвивають і реалізують різні смислові позиції [21]. Діалог як взаємодію двох або більше інтелектуальних позицій розглядає також В. Ополев: «У діалозі інтелектуальні позиції доповнюють одна одну і утворюють таке ціле, яке не можна звести до простої суми складових» [29, с. 108]. Необхідною умовою діалогу є наявність різних поглядів співрозмовників з приводу певної проблеми, причому їх інтелектуальні позиції не повинні зводитися одна до одної. Автор виокремлює два послідовні етапи діалогу: встановлення відмінностей у позиціях (фаза розуміння); досягнення зрушень у розв'язанні спільної проблеми (фаза продуктивного мислення) [29, с. 109]. Істотними ознаками діалогу як спільного розумового процесу є: наявність проблеми, з приводу вирішення якої співрозмовники висловлюють різні погляди; здатність до розуміння позиції партнера і роз'яснення власної; знаходження рішення, наближення до вирішення проблеми.

3. *Діалог як спільна діяльність співрозмовників, спрямована на подолання суперечностей між ними.* Такий підхід обґрунтовує Н. Гришина, яка, спираючись на визначення діалогу, запропоноване Г. Кучинським, акцентує увагу на тому, що в діалозі обидві смислові позиції отримують рівні права для вираження. На думку дослідниці, діалог є сукупністю «стратегій, які використовуються з метою пошуку оптимальної альтернативи розв'язку проблеми або вироблення інтеграційного рішення, що об'єднує супротивні позиції, або компромісу, що їх примиряє» [15, с. 205]. Ключовими ознаками діалогу для Н. Гришиної є: взаємодія смислових позицій; наявність у кожного співрозмовника можливості для вираження власних поглядів; симетрична взаємодія; здійснення співрозмовниками діяльності з подолання суперечностей, досягнення згоди, причому не лише шляхом взаємних поступок, але й суперечок, полеміки.

4. *Діалог як спілкування на рівні дійсних мотивів діяльності.* Таке розуміння діалогу запропонував А. Хараш, який здійснив одну з перших спроб інтеграції філософських поглядів М. Бахтіна в психологію. Аналізуючи процес комунікації, автор виокремлює повідомлення і впливи діалогічного типу, які характеризуються розкриттям комунікатором істинних смислів своєї діяльності, свідомим пред'явленням своєї особистості. Діалогічний вплив розуміється як дія, за якої відбувається утвердження позиції комунікатора у свідомості реципієнта при збереженні власної позиції останнього. Діалог для А. Хараша – це, в першу чергу, зустріч особистісних позицій, особистісних смислів комунікатора і реципієнта, спілкування на рівні «смислів для себе». «"Смисл для себе" не вимагає ніяких обґрунтувань і мотивувань, окрім самого дійсного мотиву діяльності – того предмета, на який вона спрямована, або проблеми, заради вирішення якої організуються і виконуються дії й операції суб'єкта» [28, с. 31]. Особливістю діалогічного спілкування є сприяння партнерів один одному у вирішенні осмисленої й особистісно значущої для кожного з них проблеми. Головними умовами ефективності діалогічного спілкування А. Хараш вважає ставлення партнерів один до одного як до особистостей, взаємну відкритість і щире зацікавлення у змістовному вирішенні певної проблеми. Варто відзначити, що в цьому випадку діалог має не

самодостатню, а інструментальну цінність і розглядається як засіб вирішення особистісно значущих проблем. Таким чином, на думку А. Хараша, основними характеристиками діалогу є: суб'єкт-суб'єктний характер стосунків партнерів; установка на відкритість, щирість; розуміння партнерами дійсних мотивів діяльності один одного; зустріч особистісних позицій, смислів; стосунки довіри, співтворчості, взаємної підтримки, взаємодопомоги; зосередженість партнерів на предметі діалогу, їх включеність у спільну тему; висока значущість предмета діалогу для обох партнерів; поява нового змісту у свідомості партнерів.

5. *Діалог як спілкування, засноване на особистісному характері стосунків.* Розуміння діалогу як особливого характеру міжособистісних стосунків є найбільш поширеним у сучасній психології. Його дотримуються, зокрема, В. Байметов, А. Бодальов, С. Братченко, А. Добрович, Г. Ковальов, Л. Петровська, Є. П'ятницька, І. Скрипюк, А. Співаковська, С. Шеїн, І. Янченко та ін.

Г. Ковальов розрізняє три парадигми в психології (об'єктну, суб'єктивну, інтерсуб'єктну), кожній з яких відповідає певна стратегія впливу – імперативна, маніпулятивна, розвивальна [22, с. 4-16]. Діалогу відводиться суттєве місце всередині інтерсуб'єктної парадигми, у рамках якої акцент робиться не на окремій людині, а на взаємодії між людьми. Підкреслюється, що психіка людини діалогічна, а особистість – інтерсуб'єктна за своєю природою. Для інтерсуб'єктної парадигми в психології характерна віра в позитивний потенціал людини, її творчі можливості, що можуть реалізуватися тільки в умовах діалогічних взаємовідносин з іншими людьми. На думку Г. Ковальова, «діалог ґрунтується на рівності позицій партнерів по спілкуванню, емоційній відкритості і довірі до іншої людини, прийнятті її як цінності у свій внутрішній суб'єктивний світ. Це й створює умови для взаємного особистісного розвитку і творчої «співучасті» в ньому» [22, с. 9].

А. Бодальов вбачає специфіку діалогічного міжособистісного спілкування у ставленні партнерів один до одного: «для такого спілкування характерні безоцінне прийняття один одного, емпатія і конгруентність» [5, с. 73].

С. Братченко також розглядає діалог як вищий рівень міжособистісного спілкування. На його думку, в основі розрізнення діалогу і монологу лежать особистісні позиції співрозмовників, їх ціннісно-сміслові установки. Міжособистісному діалогу відповідає наявність в обох співрозмовників установок на рівноправ'я, на ставлення до себе і співрозмовника як до особистості (унікальної, вільної, незавершеної), на взаємну повагу, довіру і відкритість. В основі діалогу лежать «особистісні взаємовідносини, стосунки людей як вільних, неповторних, трансцендуючих суб'єктів» [29, с. 126]. С. Братченко описує компоненти міжособистісного діалогу: когнітивний – процес взаєморозуміння; емоційний – співчуття співрозмовників один одному, доброзичливість, терпимість, рівність оцінок і самооцінок; поведінковий – співпрацю і рівноправну взаємодію [8]. На думку автора, діалог можливий тільки у тому випадку, якщо співрозмовники дотримуються «комунікативних прав» один одного: право на свою систему цінностей; право бути відповідальним суб'єктом, співавтором спілкування (право на самодетермінацію); право на гідність і її повагу; право на індивідуальність і своєрідність, на відмінність від співрозмовника; право на незалежність і суверенітет; право на вільну, нічим не регламентовану думку; право на відстоювання своїх прав [7, с. 211]. Отже, основними характеристиками міжособистісного діалогу С. Братченко вважає: наявність ціннісно-сміслових установок по відношенню до партнера як до рівної, окремої, вільної, безумовно цінної особистості; дотримання співрозмовниками комунікативних прав один одного; наявність взаєморозуміння, доброзичливого, співчутливого ставлення один до одного; взаємодія на основі співпраці.

Л. Петровська і А. Співаковська вбачають головну ознаку діалогу в особливому характері стосунків між суб'єктами: духовній спільності, взаємній довірі, відвертості, рівності, доброзичливості. В цьому випадку діалог розуміється як емоційно тепле спілкування, в якому є місце співчуттю, спільній радості і спільній спрямованості на вирішення проблем, спільному баченню ситуації, спільній діяльності [23].

Таким чином, діалог як спілкування, що ґрунтується на особистісному ставленні співрозмовників, характеризують такі основні особливості: особистісне ставлення партнерів один до одного (визнання рівності позицій, безоцінне прийняття, ставлення до людини як до цінності, вільної особистості); взаємоповага і взаємна довіра, дотримання комунікативних прав один одного; емоційна відкритість і саморозкриття партнерів; настроєність на актуальний стан співрозмовника, співчуття, підтримка; позитивний емоційний фон взаємодії; співпраця.

6. *Уявлення про діалог як екзистенціальну подію.* Зустріч розвивається головним чином у консультативній психології авторами, які орієнтуються на філософію діалогу М. Бахтіна (А. Копйов, Т. Флоренська, Л. Воробйова, М. Колпакова, Г. Дьяконов та ін.). Якщо в інших підходах беруться до уваги лише окремі положення філософсько-антропологічної концепції М. Бахтіна, то дослідники, що визначають діалог як екзистенціальну подію, прагнуть реалізувати її у всій повноті та цілісності. Тут діалог – не просто обмін репліками, не пошук компромісу, не лише взаємодія смислових позицій, саморозкриття і партнерство, і не стільки привітне, тепле спілкування, скільки спілкування, що має екзистенціальний вимір і характер події. Діалог мислиться як явище духовного, а не інформаційного, інтелектуального,

діяльнісного чи етико-правового порядку. В основі такого розуміння діалогу лежить ідея М. Бахтіна щодо глибинної діалогічної природи особистості, особливого значення в її житті іншої людини. Людина відчуває онтологічну нужду в «Іншому», сама по собі вона «не може звести кінці з кінцями», не є самодостатньою, не може доповнити себе до цілісності і постійно відчуває свою відірваність від «Іншого». У зв'язку з цим важливого значення набуває діалог як єдина реальність, в якій може розкритися «людина в людині» як для інших, так і для самої себе. Діалог – це вільне спілкування двох осіб, в якому долається відчуженість, дві рівноправні свідомості вступають у взаємозв'язок, відбувається напружена взаємодія їх смислових позицій [4]. Причому, діалог не обов'язково передбачає єдність, взаємну підтримку і згоду, він може проявлятися також як незгода, спір, дискусія, відкриття граничних екзистенціальних розбіжностей між співрозмовниками.

М. Колпакова, розвиваючи обґрунтований Т. Флоренською духовно-орієнтований підхід до психологічного консультування, розглядає діалог як духовно-розвивальне міжособистісне спілкування, основними характеристиками якого є: тематична спрямованість на духовно-моральні проблеми, духовний контакт співрозмовників, розуміння один одного з півслова, духовне зростання клієнта [20].

Л. Воробйова розуміє діалог як гранично відверту, часто напружену бесіду між людьми, які відкриті один одному, готові до спілкування без масок і зацікавлені один в одному як у джерелі смислу для себе. Це бесіда, яка відбувається в екзистенціальному вимірі: «тут суть справи не в досягненні загальноприйнятого результату, а в "останніх питаннях буття"» [10, с. 10], особистісно значущих для співрозмовників.

Г. Дьяконов зазначає: «Подієво-діалогічний підхід полягає в тому, що взаємодія розглядається не як цілеспрямований процес, а як процес породження і розвитку смислів існування» [16, с. 300]. Специфіка цього підходу полягає також у тому, що спілкування вважається самоцінним: головне – не те, для чого воно здійснюється, а те, що воно взагалі існує і «реалізує себе як самоцінне буття, спів-буття і само-буття його учасників» [там же]. Таке спілкування сприймається його учасниками як «суб'єктивно значуща і внутрішньо-цілісна подія, яка відбулася, визначилася, сталася і актуалізувала себе у власному бутті і смислі» [16, с. 315].

Узагальнюючи особливості розуміння діалогу як екзистенціальної події, Т. Топольська виокремлює такі його характеристики: гранична значущість обговорюваних питань; діалогічна інтенція співрозмовників (серйозне ставлення до того, що відбувається; значущість; готовність чути); зустріч двох свідомостей, смисловий зв'язок співрозмовників; приріст смислу в ході спілкування, розуміння; ставлення до співрозмовника як до вільної особистості, що потребує виправдання свого буття, адекватної відповіді на себе і підтримки; подієвий характер взаємодії – таке спілкування стає значущою подією для його учасників [27, с. 59].

На наш погляд, другий, третій і четвертий із виокремлених Т. Топольською підходів до розуміння сутності діалогу (діалог як спільний розумовий процес; діалог як спільна діяльність співрозмовників, спрямована на подолання суперечностей між ними; діалог як спілкування на рівні дійсних мотивів діяльності), не зважаючи на властиві їм певні нюанси та відмінності, можна об'єднати в одну категорію, оскільки спільним для них є акцентування уваги на діалогічному осмисленні предмета обговорення, з приводу якого співрозмовники висловлюють різні погляди, але щиро прагнуть зрозуміти позиції один одного і наблизитися до вирішення проблеми. Спільним для цих підходів є інструментальне розуміння діалогу як засобу вирішення особистісно значущих проблем, а не як самоцінності. При цьому, звісно наголошується на важливості взаємної поваги, емпатії, довір'я, толерантності, рівноправності співрозмовників, але такі стосунки розглядаються передусім як необхідна передумова продуктивного осмислення різних позицій і розв'язання спільної проблеми. Таку концепцію діалогу можна умовно охарактеризувати як «спільне просування до істини». На наш погляд, найбільш повно і всебічно її сутність розкрив Г. Балл [3].

Вказуючи на багатозначність терміну діалог, Г. Балл розрізняє принаймні три його значення: діалогічна форма спілкування як елементарний рівень діалогу; діалогічний характер міжособистісних або міжгрупових стосунків; діалогічне осмислення предмета обговорення – знань, які кладуться в основу діяльності. Хоча тією чи іншою мірою науковець звертався до всіх вказаних аспектів діалогу, головну його увагу привертаяв діалог як якісно своєрідний спосіб наближення суб'єктів взаємодії до істини.

Своє розуміння діалогу Г. Балл засновує на розрізненні трьох підходів до трактування істини. Суб'єкт, який керується першим підходом, абсолютизує своє розуміння того або іншого предмета, ідеї, вважаючи їх єдино правильними, а решту – хибними. Другий, релятивістський, підхід підкреслює відносність істини і право кожного суб'єкта на власне її розуміння. Відповідно до третього підходу, визнається цінність відмінних способів розуміння деякого предмета, оскільки саме завдяки цим відмінностям суб'єкти взаємодії отримують можливість поглибити й уточнити своє розуміння, власну позицію. «Істина постає при цьому як суперечка про істину, як діалог» [3, с. 73].

Кожному з виокремлених підходів, на думку Г. Балла, відповідає певна ідеологія: істині як абсолюту –

авторитарна ідея, відносній істині як атрибуту індивідуального суб'єкта – *ліберальна ідея*, істині як діалогу – *гуманістична ідея*. У свою чергу, кожна з цих ідей знаходить специфічне втілення в суспільних відносинах і у сфері освіти, зокрема. Абсолютистське трактування істини й авторитарна ідея втілюються в *імперативній* стратегії педагогічних впливів, за якої прямо проголошується бажаний результат – потрібний зміст свідомості реципієнта (учня, студента) або поведінка, якої очікують від нього. Активність реципієнта спрямовується тут на розуміння і виконання вказівок суб'єкта педагогічного впливу. Релятивістське трактування істини і ліберальна ідея знаходить вияв у *маніпулятивній* стратегії педагогічних впливів, коли суб'єкт впливу враховує суб'єктні властивості реципієнта, але при цьому організовує його активність так, щоб досягти своєї мети. Імперативну і маніпулятивну стратегії Г. Балл розглядає як варіанти *монологічної* стратегії. Йдеться не про монолог як форму мовлення, а про монологізм як відстоювання певної позиції, що трактується як абсолютна істина або є особистим переконанням суб'єкта впливу. Монологічній стратегії протистоїть *діалогічна*, яка визнає не лише абстрактну рівноправність різних позицій, але й необхідність їх взаємодії, в ході якої кожна з них може змінюватися, уточнюватися, поглиблюватися, наближатися до «істини нехай часткової, але все таки повнішої у порівнянні з тією мірою її досягнення, яка мала місце до діалогу» [3, с. 65]. Діалогічна стратегія переосмислює різні позиції як моменти взаємодії, учасники якої принципово рівноправні і водночас взаємозалежні. Кожний з них не лише ставиться з повагою до співрозмовника, але й вбачає в осмисленні його відмінної позиції засіб власного розвитку.

Розглянувши особливості діалогічної взаємодії в різних сферах соціальної практики, Г. Балл виокремив діалогічні універсалиї – загальні принципи, дотримання яких необхідне для забезпечення ефективності діалогу, в тому числі в сфері педагогічних стосунків:

- повага до партнера, до його думок і рішень, до його свободи і гідності;
- прийняття партнера таким, яким він є, і водночас орієнтація на його найвищі досягнення (реальні і потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним, на те, яким він може стати;
- повага до себе;
- конкордантність – згода між учасниками діалогу щодо засадничих знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються в діалозі;
- толерантність – відкритість до світу, розуміння його складності і суперечливості. При цьому не слід ототожнювати толерантність зі всеїдністю, нерозбірливою готовністю погоджуватися з будь-якими поглядами. Суть толерантності як атрибуту ефективної діалогічної взаємодії полягає не у безоглядному прийнятті будь-яких думок і дій, а в презумпції прийнятності: обґрунтування вимагає неприйняття тих або інших проявів, а не їх прийняття. Висловлена співрозмовником ідея повинна принаймні братися до уваги, обговорюватися, його вчинок не повинен відкидатися як неприпустимий, поки не буде обґрунтована його неприйнятність з погляду тих норм, які визнаються всіма учасниками діалогу [3, с. 351-360].

Таким чином, головними умовами діалогу як спільного просування до істини Г. Балл вважає: наявність у співрозмовників різних поглядів, позицій стосовно предмета обговорення; сприйняття суперечливих позицій як взаємодоповнюючих одна одну; повага до опонента і його відмінної точки зору; щира зацікавленість співрозмовників у досягненні істини, готовність змінити свою думку, якщо буде переконливо доведено її помилковість.

Загалом можна констатувати наявність чотирьох якісно своєрідних підходів до розуміння сутності діалогу як психологічного феномену:

1) *діалог як форма двосторонньої мовленнєвої взаємодії* суб'єктів, у процесі якої виявляється й уточнюється сутність повідомлення, відбувається збагачення і розвиток інформації;

2) *діалог як спільне просування до істини* у процесі обговорення суперечливих питань, розв'язання особистісно значущих проблем; такий діалог проявляється в способах розуміння і взаємодії різних поглядів, позицій, пошуку шляхів розв'язання суперечностей, збагачення на цій основі картини світу суб'єктів комунікації;

3) *діалог як спілкування, засноване на особистісному, суб'єкт-суб'єктному характері стосунків* між співрозмовниками: взаємній повазі, довірі, емпатії, доброзичливості, рівності позицій, емоційній відкритості, безоцінному прийнятті один одного. Такі стосунки перевершують утилітарні суб'єкт-об'єктні стосунки як з погляду якості спілкування і сприяння особистісному розвитку партнерів, так і з погляду результативності комунікації. Основними атрибутами міжособистісного діалогу є свобода партнерів, їх взаємно визнане рівноправ'я і глибина особистісного контакту, що характеризується взаєморозумінням, емпатією, взаємною довірою, саморозкриттям. Завдяки цим особливостям діалог забезпечує таку якість міжособистісних стосунків, яка дає змогу кожному учасникові максимально повно проявити себе як особистість. Діалогічне спілкування є більш досконалим способом міжособистісних стосунків, порівняно з іншими видами спілкування, які порушують принцип діалогу: авторитарними, маніпулятивними, формальними;

4) *діалог як екзистенціальна подія*, духовний контакт між співрозмовниками, у процесі якого

породжуються і розвиваються смисли існування, досягається цілісність особистості, забезпечується повнота її життєдіяльності.

Очевидно, що перераховані підходи до розуміння сутності діалогу тісно взаємопов'язані і частково перетинаються, але у кожному з них акцентується увага на певному аспекті цього складного багатогранного феномену: у першому підході – на лінгвістичній формі діалогу, у другому – на його змісті (предметі), у третьому – на ставленні його суб'єктів один до одного, у четвертому – на духовному вимірі діалогу як способу досягнення повноти людського існування. На наш погляд, у професійній підготовці майбутніх учителів важливу роль відіграють усі розглянуті аспекти діалогу.

Діалог як форма двосторонньої мовленнєвої взаємодії викладача і студентів знаходить вияв передусім у проблемних, інтерактивних методах навчання (евристична бесіда, дискусія), які забезпечують суб'єктну позицію студентів у навчальному процесі, активізують їх пізнавальну діяльність, сприяють розвитку комунікативної компетентності.

Діалог як спільне просування до істини у процесі обговорення суперечливих питань має важливе значення у контексті розвитку діалектичного професійного мислення майбутніх учителів, уточнення і поглиблення розуміння ними амбівалентних, внутрішньо суперечливих педагогічних явищ, процесів і позицій, однозначна оцінка яких неможлива: спадковість – середовище, формування – саморозвиток, свобода – примус, виховання – самовиховання, соціалізація – індивідуалізація, особистість – колектив, формальна освіта – матеріальна освіта, репродуктивне навчання – проблемне навчання тощо [14]. Діалогізація педагогічної взаємодії передбачає перехід від монологічної до діалогічної стратегії взаємин викладачів зі студентами. За монологічної стратегії викладач діє таким чином, ніби тільки він є повноправним суб'єктом і носієм істини. На відміну від цього, діалогічна стратегія ґрунтується на визнанні суб'єктивної повноцінності та принципової рівноправності взаємодіючих партнерів і в цьому сенсі абстрагується від можливих відмінностей у соціальному статусі викладача і студентів [12, с. 37]. Завдяки осмисленню у процесі діалогу різних педагогічних поглядів, альтернативних концепцій і позицій у майбутніх учителів розвивається діалектичне мислення, формується власна професійна позиція, виникає новий спосіб бачення педагогічної реальності та інтеграції педагогічних суперечностей [11]. Ознайомлення студентів з конкуруючими педагогічними підходами, альтернативними концепціями задає певний простір внутрішнього діалогу та професійного самовизначення. Організація такого діалогу сприяє глибшому розумінню, емоційному переживанню, рефлексії ціннісно-сміслових суперечностей і проблем педагогічної діяльності. Процес особистісно-професійного розвитку завдяки цьому набуває варіативного характеру, створюються умови для вироблення студентами індивідуальних підходів до розв'язання педагогічних проблем, становлення індивідуального стилю педагогічної діяльності, формування професійної позиції [13, с. 56].

Діалог як спілкування, засноване на особистісному, суб'єкт-суб'єктному характері стосунків між викладачем і студентами, створює сприятливі можливості для розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів, формування у них професійно важливих якостей, відходу від однозначності, стереотипності в навчанні, реалізації принципу персоналізації педагогічної взаємодії. Діалогічне спілкування має психологічно привабливі особливості, пов'язані з інтересом до особистості партнера, взаємною відкритістю, свободою самовираження, обопільним прагненням до істини. Варто зазначити, що діалог може бути плідним, якщо його тема зачіпає життєві установки студентів, їх особистісні смисли й інтереси.

Діалог як екзистенціальна подія, духовний контакт між викладачами і студентами також може відігравати важливу роль у професійному становленні майбутніх учителів. Емоційно насичені моменти спілкування студентів з авторитетними педагогами, які викликають почуття поваги, симпатії та довіри, можуть залишати глибокий слід в їх свідомості та самосвідомості, сприяти досягненню внутрішньої гармонії, впливати на особистісно-професійне самовизначення, формування професійних смислів і вироблення власної життєвої філософії.

Діалог у професійній підготовці майбутніх учителів виступає одночасно і світоглядним принципом, і методологічною основою обміну інформацією, коли комунікативна взаємодія полягає в єдності спрямованості її суб'єктів, в уважному ставленні до різних педагогічних поглядів, підходів, позицій, конструктивному їх осмисленні. Завдання діалогу безпосередньо пов'язані з гуманістичною, особистісною орієнтацією освіти. Діалог передбачає відкритість цільових установок, створення передумов для саморозвитку майбутніх учителів, формування у них готовності до діалогічної взаємодії з іншими суб'єктами педагогічного процесу.

Реалізація діалогічного підходу у процесі професійної підготовки майбутніх учителів вимагає від викладачів трансляції власного професійного досвіду за допомогою особливих методів, що активізують процеси самопізнання і самовизначення студентів. Йдеться передусім про методи, які ґрунтуються на міжособистісному діалозі і передбачають продуктивне спілкування, духовне співпереживання, особистісну включеність студентів в осмислення професійних проблем.

Провідною характеристикою діалогічного спілкування, що обумовлює всі інші, є пріоритетність суб'єкт-суб'єктних стосунків або «міжсуб'єктного зв'язку». Психологічною умовою реалізації цього зв'язку в освітньому процесі вищої школи є активне включення діалогу в професійне навчання студентів, пов'язане із застосуванням методів і форм, в яких міжособистісна взаємодія стає об'єктом управління. Проблема полягає у відборі змісту і методів, які згідно з діалогічним і особистісним підходами мають бути спрямовані на особистісно-професійний розвиток студентів. У традиційній педагогічній системі найчастіше йдеться про міжособистісний діалог викладача і студента, спрямований на реалізацію виховних завдань (з'ясування переконань, інтересів, установок і коригування мотиваційної, емоційної, поведінкової сфер особистості). У контексті навчання діалог розуміється здебільшого у вузькому сенсі – як усна комунікативна взаємодія двох суб'єктів, що виступає способом організації навчального процесу у рамках конкретного заняття [1]. Діалог реалізується, як правило, в такому методі навчання, як бесіда, що використовується в педагогічній практиці вищої школи значно рідше порівняно з іншими методами.

Переорієнтація цільових установок навчання на особистісний розвиток студентів, формування їх творчої індивідуальності закономірно підводить до діалогу як засобу створення дидактичних і психологічних умов активізації особистісно-професійного становлення майбутніх учителів. Л. Зазуліна, наголошуючи на значущості діалогу у підготовці майбутніх учителів, пропонує модель створення «діалогового простору», що передбачає такі напрямки діяльності: діалогізацію змісту навчального матеріалу через інтеграцію, поліфонізм, багатоаспектність, плюралізм його подачі; забезпечення діалогової взаємодії учасників педагогічного процесу; запровадження системи діалогового навчання; організацію цілеспрямованої рефлексії (діалогу з собою) як засобу самовдосконалення [18].

Узагальнення різних підходів дає підстави розглядати навчальний діалог як спосіб міжсуб'єктного спілкування, що має на меті критичний обмін знаннями об'єктивного і суб'єктивного характеру, а також розширення соціально-комунікативного досвіду суб'єктів освітнього процесу на основі самоаналізу і вироблення особистісних смислів. За допомогою діалогу створюється особистісно орієнтована ситуація, спрямована на актуалізацію особистісних функцій студентів, накопичення ними досвіду ціннісного вибору, рефлексії, творчого вирішення професійних проблем. Діалог – це завжди розмова про смисл певних подій і об'єктів для особистості, про значущість самої особистості для інших людей. Водночас, діалог – це підтвердження для особистості її власної цінності. Предмет діалогу завжди лежить у контексті особистісних інтересів і смислів співрозмовників. Діалог ніколи не зводиться до засвоєння предмета пізнання, він розширює межі пізнаваного за рахунок обміну не лише інформацією, але й оцінками, смислами, гіпотезами [19, с. 260-265].

Теоретичний аналіз дає підстави визначити низку важливих характеристик діалогічної навчальної взаємодії: визнання рівноправності особистісних позицій; відкритість і довір'я між педагогами і студентами, що сприяє спільному пошуку істини й аналізу результатів взаємодії; врахування викладачем інтересів і потреб студентів, зосередженість на співрозмовнику; особистісне ставлення викладача та студентів до інформації, персоніфікація повідомлень; звернення як педагогів, так і студентів до особистого досвіду, пов'язаного з предметом обговорення. Діалог передбачає багатоголосся, поліфонію думок, обмін смислами. Діалогічне навчання вимагає сприйняття викладачем студента як рівноправного співрозмовника та особистісного включення у сферу його життєдіяльності.

Навчальний діалог може виступати важливим засобом навчання, який забезпечує єдність цілей суб'єктів комунікативної взаємодії і створює передумови для особистісно-професійного розвитку майбутніх учителів, формування у них готовності до діалогу у майбутній професійній діяльності.

Варто підкреслити, що діалогічне навчання неможливе без свободи самовизначення його суб'єктів. Продуктивний діалог на заняттях вимагає від викладача уважного ставлення до поглядів кожного студента, налаштованості на розуміння його позиції, критичного осмислення власної позиції, визнання права студента на свою відповідь і навіть на помилку. Навчальний діалог є взаємодією на засадах довіри та відкритості, формою спілкування рівноправних партнерів, однаковою мірою гідних поваги. Кожен студент має сприйматися як повноцінна особистість, здатна впливати на викладача, як і викладач на студента. Суттєвими умовами ефективності навчального діалогу є налаштованість його суб'єктів на співпрацю, конструктивне сприйняття іншої думки, психологічний комфорт, відсутність страху осуду і покарання. Можливість висловити й аргументувати свою позицію щодо певних педагогічних проблем має більш важливе значення для особистісно-професійного становлення студентів, ніж «правильні» відповіді на питання викладача.

Отже, проведений аналіз дає підстави виокремити чотири основні підходи до розуміння сутності діалогу: діалог як форма двосторонньої мовленнєвої взаємодії суб'єктів; діалог як спільне просування до істини у процесі обговорення суперечливих питань, розв'язання особистісно значущих проблем; діалог як міжособистісне спілкування, засноване на суб'єкт-суб'єктному характері стосунків між співрозмовниками; діалог як екзистенціальна подія, духовний контакт. Вказані підходи тісно взаємопов'язані, відображають

різні аспекти діалогу (його лінгвістичну форму, зміст (предмет), стосунки між співрозмовниками, екзистенціальну сутність) і можуть відігравати важливу роль в особистісно-професійному становленні студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Реалізація діалогічного підходу у підготовці майбутніх учителів створює умови для розвитку їх особистісно-професійної зрілості, формування професійно важливих якостей, вироблення власної професійної позиції та життєвої філософії, становлення особистості не лише успішної у професійному плані, але й спроможної будувати діалогічні стосунки та вирішувати професійні завдання в діалозі з іншими.

Література

1. Абрамкина О.Г. Учебный диалог как средство формирования коммуникативной культуры обучающихся: Дис... канд. пед. наук: 13.00.08 / О.Г. Абрамкина. – Орел, 2003. – 243 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 363 с.
3. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы / Г.А. Балл. – К.: Изд-во «Основа», 2006. – 408 с.
4. Бахтин М.М. Проблемы творчества поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. – Киев: Next, 1994. – 508 с.
5. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. – М.: «МОДЭК», 2002. – 320 с.
6. Братченко С.Л. Диалог / С.Л. Братченко, Д.А. Леонтьев // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. – 2007. – № 2 (11). – С. 23-28.
7. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты / С.Л. Братченко // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: 1997. – С. 201-222.
8. Братченко С.Л. Развитие у студентов направленности на диалогическое общение в условиях групповой формы обучения: Автореф. дис. ... канд. психол. н.: 19.00.07 / С.Л. Братченко. – Л., 1987. – 16 с.
9. Бубер М. Проблема человека // М. Бубер. Два образа веры: пер. с нем. – М.: Республика, 1995. – С. 157-232.
10. Воробьева Л.И. Диалог и коммуникация / Л. И. Воробьева // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – № 2. – С. 5-28.
11. Галузьяк В. М. Діалектичне мислення як критерій особистісно-професійної зрілості педагога / В. М. Галузьяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 52. – Вінниця, 2017. – С. 48-56.
12. Галузьяк В. М. Образовательная среда как фактор личностного развития будущих учителей / В.М. Галузьяк // Человек и общество: на рубеже тысячелетий: материалы международной научной конференции / под общей ред. проф. О.И. Кирикова. – Выпуск 56. – Москва: Наука: информ; Воронеж: ВГПУ, 2013. – С. 28-41.
13. Галузьяк В. М. Педагогічна підтримка розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів / В. М. Галузьяк // Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя: монографія / Акімова О.В., Галузьяк В.М. [та ін.] – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2014. – С. 40-80.
14. Галузьяк В. М. Характеристики зрілого педагогічного мислення / В. М. Галузьяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 51. – Вінниця, 2017. – С. 43-50.
15. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.
16. Дьяконов Г.В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике / Г.В. Дьяконов. – Кировоград: РВЦ КГПУ им. В. Винниченко, 2006. – 604 с.
17. Ермолаева Е. Проблема развития способностей к диалогу с метафорическим собеседником / Е. Ермолаева // Problems of Education in the 21-st Century. Siauliai: SMC «Scientia Educologica». – 2011. – V. 33. – P. 133-142.
18. Зазуліна Л. В. Діалогізація дидактичного процесу в курсовій підготовці педагогічних кадрів : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Зазуліна Людмила Василівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 19 с.
19. Колесникова И.А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии: Курс лекций по философии педагогики / И.А. Колесникова. – СПб.: Детство-Пресс, 2001. – 288 с.
20. Колпакова М.Ю. Диалог как основание психотерапевтической интеграции / М.Ю. Колпакова // Труды по психологическому консультированию и психотерапии. Вып. 1: Гуманитарные исследования в психологии и психотерапии / под общ. ред. Ф.Е. Василюка. – М.: МГППУ, ПИ РАО, 2007. – С. 102–123.
21. Кучинский Г.М. Диалог и мышление / Г.М.Кучинский. – Минск: Изд-во БГУ, 1983. – 190 с.
22. Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева. – М.: АПН СССР, 1987. – 164 с.
23. Петровская Л.А. Воспитание как общение-диалог / Л.А. Петровская, А.С.Спиваковская // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 85-89.
24. Психологические проблемы развития инициативы и творчества учителя (Круглый стол) // Вопросы психологии. – 1987. – №5. – С. 95-112.
25. Сенько Ю.В. Обучение и жизненный познавательный опыт учащихся / Ю.В. Сенько, В.З. Тамарин. – М.: Знание, 1989. – 79 с.
26. Топольская Т. А. О понятии «диалог» в психологических исследованиях общения и консультативной практике. Часть 1 / Т. А.Топольская // Консультативная психология и психотерапия. – 2011. – № 4. – С. 69-90.
27. Топольская Т. А. О понятии «диалог» в психологических исследованиях общения и консультативной практике. Часть 2 / Т. А.Топольская // Консультативная психология и психотерапия. – 2012. – № 1. – С. 34-63.
28. Хараш А.У. Восприятие человека как воздействие на его поведение (к разработке интерсубъективного подхода в

исследованиях познания людьми друг друга) / А.У. Хараш // Психология межличностного познания. – М.: Педагогика, 1981. – С. 25-42.

29. Человек в мире диалога: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции. – Л.: АН СССР, 1990. – 317 с.

30. Matusov E. Journey into Dialogic Pedagogy / E.Matusov. – New York: Nova Science Publishers, 2009. – 495 p.